

XV. YÜZYIL ÖZBEK ŞAİRLERİNDEN

MEVLÂNÂ ATÂYÎ

Doç. Dr. Seyfettin Seyfullah
Çeviren: Emek ÜŞENMEZ*

Özet

Bu yazıda Özbek şairlerinden Atâyî hakkında yapılan bir çalışmanın giriş kısmı Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu çalışmanın asıl önemi Atâyî Dîvânının bir bütün halinde ilk kez neşredilmesidir. Nitekim kitabın sonuna Dîvânın tıpkıbasımı da eklenmiştir.

Atâyî XV. yüzyılda yaşamış Özbek şairlerdendir. Özbek edebiyatının oluşumunda özellikle Türkçeciliği ile öne çıkmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Atâyî'nin gazelleri çeşitli temalarda olup ağırlıklı olarak tasavvufî konuları ele almıştır.

UZBEK POET OF MEVLÂNÂ ATÂYÎ OF 15th CENTURY

ABSTRACT

Atâyî is an Uzbek poet of 15th century. He rised with his sensitiveness to Turkish. There isin't detailed knowledge about Atâyî. He wrote gazels in various subjects, but particularly he dealt with the mystic themes.

In this paper, introduction of a study on Atâyî is translated from Uzbek Turkish to Turkey Turkish. The significance of this study is because of being the first edition of Atâyî's Diwan. Thus, the original version of diwan was added to the mentioned book.

MEVLÂNÂ ATAYÎ¹

Özbekistan'da XV. yüzyılın birinci yarısında yaşayan ve Türkçe söyleyen şairler edebiyat, sanat ve medeniyeti zenginleştirmeye yönelik eserler vücuda getirmişlerdir. Alişir Nevâyî fikrinin yükseltilmesinde onların tesirleri olmuştur. Kendi yaşadığı devirde meşhur olan bu dönem şairlerinden Lütfî, Haydar Harezmi, Sekkakî, Durbek, Gedayî ve diğerleri arasında Mevlânâ Atâyî'nin Türkçe söyleyen halkların şiir geleneğine, özellikle Özbek gazelciliğinin yükselmesine ve güzel söz söyleme sanatına mahsus özel bir yeri vardır.

Biz Atâyî adını Alişir Nevâyî'nin “Mecalisü'n-Nefâis” ve “Muhakemetü'l Lugateyn” eserleriyle duyduk. Atâyî'ye çağdaş olan Yûsuf Emîrî de onun adını “Ok ve Yay” adlı eserinde dile getirenlerdendir.

Usta gazel yazıcılarından birisi olan Atâyî'nin hayatı ve fikrî düşüncesi hakkında geniş bilgilere sahip değiliz. Alişir Nevâyî “Mecalisü'n-Nefâis” adlı tezkiresinde Atâyî hakkında şu bilgilere yer verilir:

“Mevlânâ Atâyî Belh'de bulunur idi. İsmail Ata evladındandır. Derviş meşrepli, hoş yaratılışlı, açık gönüllü, şen tabiatlı bir kişi idi. Türkçe söyleyen şairlerden olup şiiri kısa zamanda Türkler arasında şöhret kazanmıştır. Şu matla ona aittir:

Ol sanem kim suv yakasında peri tek olturur;²

Gayeti nazüklüğindin suv bile yutsa bolur.

Şiirlerindeki kafiyeelerde biraz kusur vardır. Fakat onun şiirlerinde Türkçe sözler büyük yer tutar. Onun şiir söyleyişi sade ve halk diline yakındır. Kafiye kaygısı gütmeydi. Kabri Belh'tedir.”³ Atâyî, İsmail Ata evladından olduğuna göre “İsmail Ata kimdir?” sorusu akla gelmektedir.

Fahreddin Ali Safi ibn Hüseyin Vâiz Kâşifî “Reşahat” adlı eserinde İsmail Ata'nın Sayram ve Taşkent ortasında yer alan Huziyan denilen yerde

¹ Bu yazı, Özbekistan İlimler Akademisi, Alişir Nevayî Dil ve Edebiyat Enstitüsü öğretim üyelerinden Doç. Dr. Seyfettin Seyfullah'ın, neşrettiği Atayî Dîvânının giriş kısmının Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımıdır. Eserin tam künyesi; “Seyfettin Seyfullah, Dîvân-ı Şeyhzâde Atâyî, Özbekistan İlimler Akademisi Fen Neşriyatı Yayınları, Taşkent, 2009.

² Şiir aktarmalarında Seyfettin Seyfullah'ın Kiril harfli okuması esas alınmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesi okunmasına yer verilmemiştir. Bu suretle modern Özbek Türkçesindeki okuyuş gösterilmek istenmiştir. Bu çeviride ise Kültür Bakanlığı bünyesinde yer alan Gaspıralı çeviri programı esas alınmıştır.

³ Ali Şir Navâyî, Mecâlis'ün-nefâis, Tenkitli Metin, Taşkent, 1961, s. 74-75.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fahemek@gmail.com.

yaşadığını, Ahmet Yesevî mektebinin müdavimlerinden olan Seyyid Ata'nın büyük halifelerinden ve ona yakın kişilerden olduğunu yazmıştır.⁴

Nevâyî “Nesayimü'l-Muhabbe” adlı eserinde İsmail Ata, Hoca Ahmet Yesevî'nin kardeşi İbrahim Ata'nın oğlu olup, kerametli, birçok müride sahip ve yüz yaşına kadar yaşamış bir kişi olduğunu haber vermiştir.

Sovyet devrinde Atâyî hayatı hakkında ilk olarak fikir beyan eden Rus Doğu Bilimci (Şarkşinas) Samoyloviç (1880-1938) bazı kaynakları temel alarak İsmail Ata Seyyid Atanın, Seyyid Ata (H.655/M.1258-1259) yılında vefat eden Zengi Ata'nın müridi ve varisi olduğunu ve bütün bunlara dayanarak İsmail Ata'nın XIV. yüzyılda yaşadığı sonucuna varmıştır.⁵

Demek oluyor ki Atâyî nesli nesep yönünden bir iki evlat geriden Hoca Ahmed Yesevî'ye yakın duran ve meşhur şeyhler-atalar evladından olduğu için de kendisine Atâyî mahlasını almıştır. Dîvânının ilk ve son sayfalarında “Şeyhzâde Atâyî” sözlerinin olması da bu savımızı destekler niteliktedir. Şairin asıl adı ise hâlâ bilinmemektedir.

Samoyloviç, Atâyî Dîvânını 1927 yılında bulduğunda şunları söylemiştir:

Asya Müzesinde saklanan elyazmalar arasında kenarları işlemeli, özel yapım, karton kılıfa sarılmış bir Dîvân bulundu. Başında “Dîvân-ı Şeyhzâde” diye yazılmış bir ibare bulunmaktadır. Kılıfın karton kısmında eski Rus yazısıyla: “Tebrizli Beylerbeyi Fath Alihan'dan 1818 yılı Haziran ayının 12. gününde Knyaz Vasiliy Bebutav'ga hatırlanma maksadıyla hediye edilmiştir.”

Şu anda Dîvân Petersburg'daki Şarkşinaslık Enstitüsü'nün elyazmaları bölümünde 22 V-2456 numara ile saklanmaktadır.

Samoyloviç makalesinde Dîvânın tavsifi, dili ve fikrî yapısından başka özellikleri hakkında muhtasar bilgiler vermektedir. Böylece o makaleye ilavelerde bulunarak Atâyî gazellerinden 17 tanesini ilk kez Arap harfli olarak neşretmiştir.⁶ Bundan sonra şairin sanat dünyası, fikrî yönüyle ilgilenmek ve onu tetkik etmek zorlaşmıştır. Günümüze kadar Atâyî'nin hayatı ve sanatı yüzeysel olarak yurtdışında ve bazı Türk cumhuriyetlerinde ele alınmıştır.

Atâyî Dîvânındaki gazellerin hepsi Arap alfabesine göre tertib edilmiştir. Bunun için Dîvân e (l) harfi ile başlar ve ye (ى) harfiyle biter. (Nun -ن- harfi ile başlayan birinci gazel bundan müstesnadır). Dîvânın sonundaki 76b sayfasındaki metnin sonunda şöyle bir ibare vardır. تمت الكتاب ديوان شيخ زاده اتايي

⁴ Fahreddin Ali Safi İbn Hüseyin Vâiz Kâşifi, Reşahat, Taşkent, 1329, s. 13.

⁵ A. N. Samoyloviç, “Çagatayskiy Poet XV Veka Atai”, (XV. Yüzyıl Çağatay Şairi Atayi) Zapiski Kollegii Vostokovedov II, 1927., s. 257-274.

⁶ Bakınız: Adı geçen makale. (Samoyloviç'in konuyla ilgili makalesi).

عواقبه احسن الله “Şeyhzâde Atâyî kitâbı tamâm boldı. Allah oning âkıbetini âbâd kılsın”.

Atâyî gazellerinin Dîvândaki tertip sırası, yerleri ve onların sayıları şu şekildedir:

ا-17; ب - 4; ت - 5; چ - 2; خ - 2; د - 5; ر - 47; ز - 1; س - 6; ش - 1; ع - 1; غ - 1;
ف - 3; ق - 9; ك - 12; ل - 6; م - 15; ن - 43; و - 2; ه - 20; ی - 58.

Şair lirik şiirlerinin toplam hacmi 1718 beyit (3436) mısrayı oluşturup,

5 beyitli gazeller: 58

6 beyitli gazeller: 6

7 beyitli gazeller: 187

9 beyitli gazeller: 8

11 beyitli gazel: 1 tanedir.

Ayin (ع) harfi müstesna tutulduğu zaman Arap ve Fars diline mahsus olan bazı harflere ait gazeller şairin çağdaşı Gedâyî'ye benzemediği görülmektedir.

Samoyloviç Atâyî gazellerinin veznini hazırlayıp hangi vezinle kaç tane gazel yazıldığını sayısını göstermiştir:

109 gazel: Remel-i müsemmani mahsur/Failatün/ Failatün/ Failatün/
Failün

62 gazel: Hezec-i müseddesi mahzuf/Mafailün/ Mafailün/
Mafailün/Failün

30 gazel: Muzare-i müsammani ahrab makfufi maksur
(mahzuf)/Mefülü/Failatü/ Mefailü/Failan

299 gazel: Hezec-ii müsemmani ahrab mekfufi-
mahzuf/Mefülü/Mefailü/Failü

11 gazel: Hezec-i müsemmani sâlim/Mefailün/ Mefailün/ Mefailün/
Mefailün

6 gazel: Muctas müsemmani mehbuni maksur/ Mefailün/failatün/
Mefailün/Failan vezninde yazılmıştır. Geriye kalan gazeller Hezec-i müseddes

ahrabi makbuzi mahfuz recez-i müsemmani metviyi mahbu muctassi müsemmani mehbuni mektu vezinlerinde yazılmıştır.

Fakat 5 vezin bu durumdan ayırır: recez-i müsemmen sâlim (10 gazelde), müctesi musammeni mehbun (22 gazelde) hafifi mahbuni mahzufi maktu (76 gazelde), remel müseddesi mahzuf (85 gazelde) ve hezeci müsemmeni ahreb (205 gazelde).

Atâyî gazelleri günümüze kadar bir bütün halinde neşredilmemiş olsa da uzun zaman önceleri ondan çeşitli numuneler Samoyloviç, Fitret, H. Zarif, E. Rüstemov gibi âlimler tarafından neşredilmiştir.

Dîvânın sayfa ebatı: 19x13 cm; gazeller 14x8,5 cm den ibaret olup altın suyu ile üç nefis çizgi cetvel içinde yazılmıştır. Her sayfada 11-13 satır bulunur. 24b numaralı varaktaki 82. gazel mazmun bakımından muteberdir. Müstensihim imlasında kendine has taraflar da göze çarpmaktadır. Mesela (ب) ve (پ) harfleri için (ب) şekli; (ج) ve (چ) harfleri için (ج) şekli; (ك) ve (گ) harfleri için (ك) şekli kullanılmıştır. (ل) üzerine konulan med için bazen hemze(ة) kullanıldığı görülmektedir. “zer”, “zeber”, “peş” gibi kelimelerdeki ünlüleri göstermek için adı geçen işaretler çok kullanılmamıştır. Müstensih adı ve istinsah tarihi belli değildir.

Samoyloviç Atâyî Dîvânı hakkındaki görüşlerini bildirirken onun dili üzerinde de durmuştur. “Atâyî dili Çağatay dili yani XIV. yüzyılda da (Kıyasü'l-enbiyâ) kullanılan Uygur dili yerine XV. yüzyılda şekillenen biraz Uygur Türkçesi görünümlü karakterler ve daha çok nesir diline göre şekillenmiş geleneksel Çağatay Türkçesine ait olan “Oğuz-Türkmen” unsurlarına sahip olan Orta Asya (Türkistan) Türk edebi dilidir. Lütfî'nin dili değildir. Nevâyî, Babür ve başkalarının geleneksel dilinde var olan bu unsurlar öncelikle Asya-Türk edebi dilinin Çağatay diline dönüşmeye başladığı devirdeki durumunu açıklamak gerekir. Atâyî ve Lütfî'nin eserleri geleneksel Çağatay dilinin, Nevâyî'nin sanat faaliyeti arifesindeki yükselme derecesini aksettirmektedir. Asya-Türk edebî dilinin Selçuklular zamanındaki “Selçukî şiir” diye adlandırılan şiirlerden bilindiğine göre Türkmenceleşmiş Uygur Türkçesi etrafında şekillenmiştir. Daha sonra ise biraz Çağatay Türkçesi tesiri ile değişime uğramıştır. Bu sebepledir ki ilk dönem eserlerine aks eden dil Çağatay ve Asya-Türk dillerinin genel arkaik unsurlarını ortaya konulmalıdır.⁷

Bunun gibi başka bir kaynaktan “Atâyî dilinin Altın Orda yadigârlıklarının dilinden farklı olduğu” belirtilmektedir. Onun dilinde Kıpçak unsurlarının fazlaca olduğu ifade edilmiştir.⁸

⁷ Samoyloviç A. N., ilgili makale, s. 262.

⁸ Tursunov, U., Örinbayev, A., Özbek Edebî Dili Tarihi, Taşkent, 1982, s. 63.

F.D. Artamaşına Lütfî, Atâyî ve Sekkâkî gibi şairlerin eserlerindeki Arap, Fars ve Türk dili unsurlarını bir çizelgede karşılaştırmalı olarak göstermiştir.⁹

Муаллифлар	Умумий ҳисобда		Такрор ҳисобга олинмаган ҳолатда	
	араб-форс унсурлари	турк унсурлари	араб-форс унсурлари	турк унсурлари
Лутфий	42 – 48	52 – 58	39 – 51	49 – 61
Атойи	57	43	63 – 59	31 – 37.
Саккокий	50 – 57	43 – 50	58	42.

Müellifler	Genel hesaplama		Tekrarlarla birlikte	
	Arap-Fars unsurları	Türk unsurları	Arap-Fars unsurları	Türk unsurları
Lütfî	42 – 48	52 – 58	39 – 51	49 – 61
Atâyî	57	43	63 – 59	31 – 37
Sekkâkî	50 – 57	43 – 50	58	42

Samoyloviç Atâyî Dîvânının nestalik olmadığını, XV-XVI yüzyıllara mahsus olan el yazmalar hattıyla yazıldığını belirtmektedir. Samoyloviç'in bu ifadesi doğrudur. Fakat Dîvâna dikkatlice bakıldığı zaman “nestalik” hattın özellikleri ve görünüşleri yoktur diyemeyiz. Yine Samoyloviç'e göre Dîvân, Atâyî'nin sağlığında ya da vefatından sonra istinsah edilmiştir. Bu durumu teyit eden bir belge olmasa da bu nüsha tahminen XVI yüzyılda istinsah edilmiş olup, Eski Asya Türkçesi imlâsını öğrenmiş birisi tarafından veya Safeviler zamanındaki bir Azeri kâtip tarafından istinsah edilmiştir.

Filoloji doktoru E. Rüstemov “El yazmada var olan Azerbaycan telaffuzuna ait “bahti”, “düştî” gibi ibarelere baktığımız zaman Dîvân tahminen Safeviler zamanında yaşamış Azerbaycanlı bir kâtip tarafından XVI yüzyılda istinsah edilmiş olmalıdır” diyerek Samoyloviç'in görüşünü kuvvetlendirmiştir. Bizim fikrimize göre de Samoyloviç'in düşüncesi doğruya yakındır. Elyazmanın sonuna eklenmiş iki yeni varanın ikincisinde daha önce yukarıda

⁹ Bakınız: Sbornik Tyurko-Montolskoe Yazıknozanie i Folkloristika, Moskova, 1960.

ifade ettiğimiz Rusça yazılı ifade ve daha aşağıda ise badem şeklinde basılı olan mühür vardır. Mühürde صح (güvenilir, emniyetli) anlamına gelen bu yazı vardır. Sayfalar baktığımız zaman Dîvânın başka biri tarafından düzeltilmiş ve bazı düzeltmeler yapıldığı kanaatine varabilirsiniz.¹⁰

Atâyî'nin mahlası Kiril alfabesinde Atâyî, Ataiy, Âtâyi, Âtâyi tarzlarında her türlü yazılmaktadır. Biz ise muteber kaynaklar ve Türk dili hususiyetlerine dayanarak, şairin mahlasının <<Atâyî>> şeklinde yazmanın doğru olacağını düşünüyoruz.¹¹

Atâyî gazellerini dikkatle okuduğumuz halde, onun hayatı ve edebî faaliyetini oluşturan yeni bilgilere ulaşamadık. Onun şiirleri arasında “menge” redifli gazelinin makta beyti şöyledir:

«Men Atâyimen Husâyniy, husn içindâ sen Hasân,
Karbâlâdür ravzâi bâğı cınân sızsız mangâ».

Bazı araştırmacılar bu beyitten hareketle ve Alişir Nevâyî'nin “Nesayimü'l-muhabbe”,¹² Zahirüddin Muhammed Babür'ün “Baburnâme”, Ataullah Hüseyin'in “Bedayü's-senayi” kitaplarından Hüseyin Şeyh hakkındaki bilgileri bir araya getirerek Atâyî'nin adı Hüseyin Şeyh olabilir diyen bir düşünce de ortaya sürmüşlerdir. Fakat bu görüş destek görmedi. Çünkü İsmail Ata yüz yaşına girmiş olup 17–18 çocuğu vardı. Hüseyin Şeyh onun çocuklarından biridir. Bir başka taraftan Alişir Nevâyî, kendi zamanında meşhur olan Hüseyin Şeyh'in de Atâyî'nin de hayatı ve sanatı hakkında epey bilgi sahibidir. Ancak Hüseyin Şeyh'in Atâyî mahlası ile şiir yazsa idi veya Atâyî'nin adı Hüseyin Şeyh olsa idi Nevâyî bunu elbette bilirdi. Üçüncü olarak “Men Âtâyimen Husâyniy...” diye başlayan gazelin makta kısmında şair teşbih, iştikak, telmih vb. bir çok edebî sanatı kullanarak süslü bir ifade tarzı ortaya koymuştur. Nevâyî'nin eserleri ve başka tarihi kaynaklar ve de Atâyî Dîvânı ile yakından ilgilenmiş olan Samoyloviç, H. Zarif, G. Gulam, E. Rüstemov gibi araştırmacılar Atâyî'nin adının Hüseyin Şeyh olduğu hususunda ortak bir paydada buluşmamaktadırlar.

¹⁰ Bakınız: S. Rafiddinov, Mecaz ve Hakikat, Taşkent, Fen Yay., 1995, s. 12.

¹¹ S. Rafiddinov, Mecaz ve Hakikat, Taşkent, Fen Yay., 1995, s. 12-18.

¹² Nevayi "Nasâimü'l-muhabbet"de Hüseyin Şeyh hakkında aşağıdakileri yazmıştır: "Hüseyin Şeyh – İsmail Ata evlatlarındandır. Güzel işlerle meşgul olmuştur. Halk ona yakın olup sürekli etrafındaymış. Dünya işlerine gönül bağlamayıp kendi halinde yaşayan fakir birisi imiş. Dünyadan göçtüğü vakit, nakledilir ki, bu vakte kadar başının üstüne bir kuş gelip konmuştur kş hiç kimse o kuş kadar nakışlı ve renkli bir kuş görmediğini söylemiş. Yel çıkınca bu kuş uçup gidirmiş, Doğrusunu Allah bilir. (Alişir Nevâî. Mükemmel Eserler Toplamı. 20 cilt, 17.cild. Taşkent, 2001, s. 425.

Şairin Dîvânında Timurî şehzadelerinden Mirza Şahrüh'un oğlu Muhammed Cokiy, Uluğbey'in oğlu Abdullatif, Baysungur Mirza'nın oğlu Alaüddeve gibi isimleri zikretmektedir. Çünkü her halükarda şehzadenin belli müddet Belh'de sultanlık yaptığı tarihi kaynaklarda kayıtlıdır.¹³ Demek oluyor ki Atâyî, Belh, Herat ve Semerkant olmak üzere üç Timurî şehzade hükmünün sürdüğü devirde yaşamıştır. Fakat onların sarayında hizmet gördüğüne dair herhangi bir bilgi veya belgeye ulaşamadık.

Şunu iyi bilmek gerekir ki Atâyî'nin Belh'de yaşadığına dair Dîvânda bir gösterge yoktur. Münferit beyitlerde ise Rum, Hitay, Hindistan, İsfahan, Kabil, Mazenderan, Kaşmir, Hotan, Herat, Irak, Mısır gibi şehir adları geçmektedir.

Atâyî gazellerindeki işaretlere baktığımız zaman Belh'den başka Herat'da da yaşadığı söylenebilir. O bazı beyitlerde Herat'da huzuru kalmadığını, Herat'ı aşağılık kimselerin sahiplendiğini ve oradan ayrılmanın gerekli olduğunu söylemektedir.

Atâyî Fars-Tacik şairlerinden Hâfız, Kemâl Hocendî gibi meşhur gazelcilerin tecrübelerinden de sağlıklı bilgilere sahiptir. Atâyî sanatında Özbek şairlerinden Lütfî'nin lirizmi sezilmektedir. Dîvânında Lütfî şiirlerine yaklaşım vardır.¹⁴

Atâyî Dîvânındaki şiirler muhteva açısından aşk, ilim, din, tasavvuf gibi konuları içermektedir. Şairin şiirlerinde Kur'an ve hadislerden de istifade ettiği gözlenmektedir. Mukaddes kaynaklardan alıntılar vardır. Tasavvuftaki mey, kadeh, meyhane, zülf, kaş, göz, bel, zunnar, sanem, gibi terimler mazmun olarak kullanılmıştır. O, Nevâyî tabiri ile söylediği zaman «mâcâz tarıqı bılâ haqıqat asrârı mecaz yolu ile hakikat sırlarını» birleştiren şairdir. Onun herbir satırından sıklığı, dervişliliği, din ve iman sabitliği sezilmektedir:

Dîn ü ıymânimdân ayırmâ, demi âxir meni,
Ey sanâmlâr zulfini belimgâ zunnâr aylâgân.

Şeriat ve tarikata ait pek çok kitapta Allah'ın zatı ve sıfatı her bir kişinin ruhi ve akli kemâlâtına bakıp veya bu derece müşahede ve keşf olur. Onlarda “Hakiki sevgili ahirette gösterilecek” denilir.

¹³ Bakınız: Bartold V.V. T.P. 4.2. M., 1964, str.147, 163. Yine bakınız: Ahmedov B. Uluğbek. Yesse. Taşkent, 1989, s. 173.

¹⁴ Bakınız: İ. Hakkul, Şiiriyat Ruhî Münasebet, Taşkent, s. 56.

Hız. Peygamber (as) “Allah’ın didarını öldükten sonra göreceksiniz” deyip müjde vermektedir. Bunun gibi ahirette Allah’ın didarını görüş, ondan haz ve lezzet alış her bir kişinin Halik-i ezel huzurundaki mertebesine göre vaki oluşu dini ve tasavvufi kaynaklarda dile getirilmektedir.

Cennetteki en büyük nimet Allah’ın didarıdır. Atâyî’nin şiirlerindeki vasl ve visal hakkındaki arzu Allah’ın didarını talep etme durumuna göre gösterilmektedir. Şair bu yoldaki isteğini ve arzusunu kendine has biçimde ortaya koymaktadır:

Bolsä cannätdä Atâyî sensizin qılğay fiğân,
Sâldilär dozäxqa deb firdävsî alâdin meni.

Veya: Cannätdä gâr tacälli-i husningi kormäsäm,
Kavsâr suyi soğâlsin ü ham hur bolmäsün.

Şairin söylemine göre ilahi merhamete yani cemale önce Hak âşıkları, kâmil insanlar müyesser olacaktır. Kamil insan; “sahibnazarlar”, “ehli diller”, “âşıklar”, “hublar” gibi istiareli ibare ve adlarla Dîvânda geçmektedir:

Tut goşäye Atâyî, sanâmlär kozi bıkın,
Sâhıbnäzär bol, ahli cahândin kanârä qıl.

Nevâyî’den önceki Türkçe söyleyen şairlerimizdeki “mey” ibaresi nispeten az kullanılmaktaydı. Atâyî’de de bazı beyitlerde bu durum mevcuttur. İlahi aşk timsali olan “mey” Allah severlik, âşıklık gibi durumları ifade etmektedir.

Şair bir beyitte kendine seslenip “mey iç” yani Hak aşkını kalbine yerleştirir. Hublar (âşıklar, mürşitler) gibi feragatte pinhan ol, uzlete çekil. İnsanın maddi ihtiyaçlarından olan, at, elbise gibi şeyler için hatta üstündeki dokuz kat semanın da minnetini çekme deyip, fani dünyaya dervişane göz ile bakışı, her nakıs kişiye baş eğmemeyi öğütlemektedir.

Bädä iç, tut goşäye, xoblär kozidek fârığ ul,
Târtmä âtü ton uçün bu toqquz ayvân minnätin.

Veya:

Men netib tarki şarâbu şâhid ayläykim,
Mangä Piri mayxânä azâldin qıldı bu irşâdlär.

Mezkûr beyitte şarap, şahit, pir-i meyhane sözleri tasavvufi anlamdadır. Şarap ilahi aşkı, kalpte marifet badesinin doğuşunu, şahit; mutlak vücut, pir-i meyhane ise manevi rehber, yani müride marifet meyini ulaştırın pir, kâmil insandır. Sanatkâr şair esasen aşk konusunda fikir beyan edip, sevgi lirizmini kendinin benzer gazellerini bedi açıdan zenginleştirdi. Allah ve peygamber sevgisi, “hublar” sevgisini işledi. İnsandaki mukaddes duygu olan aşkı bütün olarak ele aldı:

Zinhâr ışq ışını osâl tutmä, ey kongül,
Âsâni muşkül erür aning muşkülâtın.

Âşığın hicran ızdırabı, ona yönelişi, sevgilinin güzel yüzü, âşık ve maşuk arasındaki münasebetler, irfanî meyl ve ızdıraplar gazellerde ustalıklı işlenmiştir. Şair geleneksel poetik ibraz ve şiir sanatlarından önemli oranda faydalanmıştır. Geleneksel timsaller, halk ibareleri ve Türk diline has sözlerden de çokça faydalanmıştır.

Atâyî’nin bir bütün olarak ilahî aşk ve tasavvufla ilgili gazelleri de mevcuttur. Bütün olarak, “Har neçä bolsä yârdä kıbrü anâvü martâbât” «Ayâqıng tuprâğı birlä qasämkim» satırları ile başlayan gazeller tamamen tasavvuf üzerinedir. Bu tip gazeller şairin tarikata olan ilgisini ve irfanî görüşlerini ifade açısından önemlidir.

Her bir şair kendi duygu ve düşüncelerini tabiat ve de cemiyetteki vakıa ve hadiseler ile kıyaslayıp ifade etmeye çalışır. Bu açıdan bakıldığı zaman Atâyî lirizm ve kahramanlık ve sanat unsurlarını uygun biçimde şiirine yansıtmıştır diyebiliriz:

Yığlâb yuzüngizdin âläyin zulf nıqâbin,
Gul yaxşi âçilmäs keçälär yağmäsä yâmğur.

Vafäsiz dılrâbâdin Tengri bezâr,
Agâr husn ıçrâ cannät huri bolsä.

Şairin gazellerindeki mecazî aşk (insana duyulan sevgi) bazılarında saf ilahî aşk, bazı gazellerdeki mecazi ve hakîki (ilahî) aşk unsurlarını tasvirlediğine şahit olmaktayız. Atâyî şiirleri canlı, hayat dolu ve tabiatla uyumludur. Tabiat güzelliği, canlılar, bahardaki uyanış, şairi hayrete düşürür, gönül âlemini cümbüşe getirir ve yaşam mahiyeti hakkında düşünceye sevk eder:

Sâkıyâ, keltür mayi gulgün, kî xuş damdür bu kun,
Âlämi farxündäyi navrözi âlämdür bu kun.

Yer yuzindä gulşänü bağu bahârü bağçä,
Gunbâzi xazrâ mengizlik sabzü xurrämdür bu kun,

Ey Atâyî, bolmä ğâfil, bîr nafäs hamdäm tılâ,
Umrni hamdäm keçürmäklük basi kamdür bu kun.

Başka bir gazelin maktasında:

Kel, ey dılbär, kî bostân vaqti boldi,
Gul açıldı, gulistân vaqti boldi,

Diye seslenen şair gül ve bülbül sözlerini gazelin devamında tekrar kullanıp etkileyici şiir tasvirleri ve bedi hulasalar çıkarmaktadır:

Qılây nälâ, bâqıb guldek yuzünggä,
Çu bulbullärğa afgân vaqti boldi,

Bu damkim, gul qılür bulbulğa altâf,
Atâyığa ham ehsân vaqti boldi.

Siyasî ve içtimaî meseleler Atâyî Dîvânında çok az işlenmiştir. Fakat bazı beyitlerdeki “şah-geda”, “gani-fakir” gibi ibareler cemitedeki bazı

dengezsizliklere işaret etmektedir. Aşk azabı, zamane cevri, yar ve ağyardan cefa ve eziyet çeken şair bu durumu şöyle izah eder:

Yâ ışq balâsi mangä, yâ cavri zamânâ,
Yâ yâr cafâsi mangä, yâ ğussâi ağyâr?

Hâsili umrim tugandı hasrätü qayğu bılâ
Robärü oltürmädim, ul kozlâri cädü bılâ.

Atâyî gazellerindeki bazı beyitler hayat, ömür, güzellik mahiyeti hakkında olup insanı düşünceye mecbur ederek okuyucuya ahlaki ve manevi azık vermektedir:

Bolmä bahâri husnüngä ğarrâ, kî bu xazâni umr,
Bâğı hayättä ne guli qoyğusi, ne gıyâh ham.

Murni âzürdä qılmä, xâssä âşıq konglini,
Husn mulkindä tılärsänkim, Suläymân bolğasen.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Atâyî gazellerinin bazıları (109 tanesi) halk koşuklarına has biçimde vezinlendirilmiştir. Şair halk sanatını insanlar arasındaki atasözü, masal, örf ve adetleri çok iyi bilmektedir. Onlardan faydalanarak tesirli ve sade beyitler meydana getirmiştir. Günümüzde Türk halkları arasındaki atasözü ve hikmetli sözleri Atâyî “meseldür kim” “bu mesel kim” “ki derler” gibi sözlerle ifade etmiştir:

Qıldı cänimgä meni şirin labing zavqı, bale
Bu masäldürkim "kişi bâl tutsä bârmâğın yâlâr.

Kuşkusuz, Atâyî şiirleri kendine has, halk diline yakın, sade, câziptir. Teşbihleri yerinde, kıyasları uygun ve şairane gözlemleri takdire şayandır. Mesela Atâyî maşuk cemalini, onun güzelliklerini tarif ederken normal olay ve

durumları gözetip, son derece güzel teşbihler ve nazik karşılaştırmalar yapmaktadır. Bir beyitte şöyle der:

Gar bâşi kokkâ yetâr, ây bîr habâş quldür sangä,
Har kışı tuymäs muning, uş yuzidä bilgüläri.

Yani ay her ne zaman yüksekte olursa senin bir kara kulun. Bunu her kim sezmede de onun yüzündeki kara dağ (yara)larından bellidir, diyerek kinaye yapmıştır. Veya gülün kızarışına bağlı olarak şunu der:

Camâling vasfîni qıldim çamändä,
Qızârdi gul uyâtın ancümändä.

Tamännâ qılğali lalingû konglüm,
Kışı bilmäs anikim, qâldi qandä.

Çu cânimdin aziz cânânâ sensen,
Kerâkmäs cân mangä sensiz badändä.

Yukarıdaki satırlar sıradan duygular ile sanatkâr şairin yüreğinden çıkan samimî ve hararetleli düşünce ve duyuşlardır. Şair halk efsane ve masallarındaki sembollerini de şiire yansıtmıştır. Halk arasındaki günlük olaylardan, günlük yaşam unsurlarından fevkalade güzel malzemeler çıkarmıştır. “Su kızı” hakkındaki, meşhur gazelinde şöyle der:

Ul ilik kim, suvdin âriqtür, yuvmäs âni sudä,
Balki suvni pâk bolsün deb iliki birlä yur.

Kırpikim cârüb etây, yuzümni xâkândâz ham,
Gar qabul etsä meni qulluqqa farrâşing begim.

Buradaki benzetme ve ifadeler Atâyî’ye has olup çağdaşlarında bu gibi kullanımlar mevcut değildir.

Atâyî kendinden sonraki şairleri de etkilemiştir. O devirde Türkçe söyleyen şairler arasında Mevlânâ Atâyînin varlığı edebiyatçı âlimler tarafından kabul edilmiştir. R.Çeri konu hakkında şu bilgileri verir: “XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın birinci yarısına kadar olan zaman içinde Çağatay edebiyatı yeni bir yükselişe geçmiş olup çoğunlukla dünyevi (dini olmayan) eserler meydana getirilmeye başlanmıştır. Onlardan bir kısmı: Sekkaki, Lütî, Atâyî, Yûsuf Emîrî, Harezmî, Ahmed Mirza, Gedâyî, Yakînî ve başkalarıdır. Bu şairler Nevâyî’den öncesine kadar öz ana dillerinde eserler yazıp dil ve edebiyatın terakkisinde önemli katkıları olan meşhur simalardır”¹⁵.

Doğu şairleri gibi Atâyî de kendi fikirlerinden ve sanatından haklı olarak gurur duymuştur.

Atâyi şerining lutfini bilsä,
Lâtâfâtınâmâ" din keçgäy Xocändiy.

Atâyi sozläri lutfiğa yetmağunça kışı,
Kamâli zehnü zarâfâtıni kormägäntek edi.

Şüphesiz, şair sözlerinin “lütfigä yetmägünçä” görüşünü anlayıp, hissetmeden bir şeyler iddia etmek mümkün değildir.

Atalarımızdan bize kalan maarifi miraslarını okuyup, sonraki nesillere aktarmak manevi vazifemizdir ki bunu yapmak zorundayız. İşte bu kitap bu yoldaki gayretimizin bir ürünüdür ki biz bundan memnuniyet duymaktayız.

Mevlânâ Atâyî sanatı ve fikirleri hakkında çok şey söylemek mümkündür. Çünkü şair fikri kendine has maharet okulu, ilham kaynağı ve edebiyatımızın nadir manevî zenginliğidir. Yukarıda söylediğimiz gibi Atâyî Dîvânı şimdiye kadar bütün olarak neşredilmemiştir. Biz burada Dîvânı gözden geçirmek suretiyle, sonraki çalışmalara ışık tutacak biçimde hata ve eksikliklerini düzelterek Dîvânı bir bütün olarak hazırladık. Kitabın ilmî değerinin yanında yazma nüshanın kopyasını ilave olarak koyduk. Kitap yazısından fikir ve görüş beyanı için son sayfaya mail adresimizi ekledik. Ortaya konulacak halis ve esaslı görüşleri bir sonraki neşirde dikkate alacağız.

¹⁵ Bakınız: Türkistan Dergisi, İstanbul 1988, sayı: 1, s. 16.

Bu kitabın edebiyat sahası uzmanları ve geniş halk kitleleri için faydalı bir kaynak olması esas temennimizdir.

Seyfettin Seyfullah 15. 04. 2008

<p>تلازمین حق تعالی دین کو بسام و سپان بر لا</p>	
<p>تلازمین حق تعالی دین کو بسام و سپان بر لا میڈاسک جان وصال او چون توای جانجو بوز سیر سیک پر سیک ارا مین و از لیدن فر جا بدو نی بولدی ای کوزی او تون سکا میر کو مادی سکر اغینک تمناسی وجودی با علاعای سوس</p>	<p>با ستم نی قیلام انبدا بر ابر پستان بر لا کیشی یوسفنی الپس مو متاع و اچکان بر لا فلک سیرنی جدا ایگاس بو کون بو کمان بر لا چاکیم لیدیک المکیدن بر اچکیم تولدی فان بر لا عدم بر یغیب بوز تویدی آتایی یوق کمان بر لا</p>
<p>یا امید دولت وصل وصایک بولماسا</p>	
<p>یا امید دولت وصل وصایک بولماسا معجز حسن و ملاحظت زلف و جایک بولماسا کروفا قیماقی تر عاشق و صایک بولماسا تنگدین تون کون تلار منی کم زرا نیک بولماسا نی عجب مجتهد امم سوروق سوا لیکت بولماسا بو تیریک یکدن کو ککل کرا نغما لیکت بولماسا</p>	<p>اولو دور اپردی میجی بجان جایک بولماسا ای و کون ذره معارض بولغای اپردی نورو سیو مکای اپردی کیشی عالمده سیدن اوز کانی ای جایک حسن و سپاره حسن افلا کیده پیجر بولسا ملک کور کاج سیننی انسان سلکن ادنی ستمدین ایگاس کیم اول بری دن ایر بولماسا</p>

<p>لو نخل شیشه سید امهر یک می دور یورور دایمیک بیلا اغیز کینی توتمه اتایی میر کایسل ز لیمن کتور ما پس</p>	<p>جنا بیر له انجاناش اور ماغینک نیاجیم یوق تورور یا شور ماغینک سدر ایر کاشینک باش اور ماغینک</p>
<p>دبر اسکر لیکت طوطی جان بنده می</p>	<p>عیسی مریم لدای آب حیوان بنده پی</p>

<p>او سال کیم جرمه اچتی بی و صل کاریدین نی دلدردین و فایردم بی یارشم سمدم نچا کیم اختیار اینم سکا جایم ناسوز لای بو یونکی تخلی موکسیندا جو بولدی تسم عالی روادور بحر خاریدین جو بلیل نوبی شیشا کو نکلی زلموگدین اوزین دیب زارای کوزوگ پوزوگ عشقده اجان بردی انای خارجم پر</p>	<p>ملک ایچورا انکا قالمار بی جران خاریدین تو نولدی بودل پرغم جهان نیک کاروباریدین وی عظیم کیمی کوک کین راوز احتیاریه معاذ الله که یاد اینسام محسینو خاریدین سکایت یزله تسل اچاس کیدی اول اکلدا زیند نزارسون کرینا برپا اوزی یلیخان قراریدین عجب ایراس اربوت کل رحمت قراریدین</p>
	
<p>چچ کیم دلمینی کویدوردی جران ناریدین شوق مه ندانوز او کاپس زینجا نیک کستی کوزلاریند کوزوگسه تا نیم جان انکا بوسون فدا میز نیای باغ بهشت رقص خلد و حور نی عاشق ایراس اول موس کیم مللار زربیر هسار زلموگدین مین حسن ایلیندا یاغالی</p>	<p>حاشی کیم سکایت فیلسم انیک ساریدین یچاین یوسف او جن ناموس و سکت و عاریدین کیم جانیمن و فادور یارغ سیوکان یاریدین جون سکا بیدرم و صابیک بختی را مقور باریدین عاشق اولدور کیم و صابیک تقدیر اینه زاریدین سکت سوداسی پیلدی تهر چمن عطاریدین</p>

